

BENE Adrián

Pécsi Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar
Pécs, Magyarország
beneadrian@gmail.com

A KÁNONOK MÖGÖTTI SZEMÉLYES

A művészet ideológiai megközelítésének korlátairól

A magyar (magyarországi és határon túli) művészeti, irodalmi életben a 2010-es években egyre erősödő politikai befolyás figyelhető meg. A „Nemzeti Együttműködés Rendszere” hegemoniatörekvései a gazdaság és a média mellett a tudományos és kulturális intézményrendszerre is kiterjednek. Ebbe a folyamatba illeszkedik az Orbán János Dénes és a *Magyar Idők* kormánylap 2018-ban meghirdetett terve a balliberálisnak minősített elemek visszaszorítására a kultúrában, amely magában foglalja a 20. századi, illetve kortárs magyar irodalmi kánon koncepciózus megváltoztatásának igényét, például Esterházy Péter leértékelését. Ennek naivitása, az irodalmi kanonizációs folyamatok felszínes ismerete különösebb irodalomelméleti argumentáció nélkül is nyilvánvaló, elég beletekintnünk az irodalmi élet, az irodalmi mező különböző szereplőinek naplóiba, visszaemlékezéseibe. Király István irodalomtörténész naplói már csak azért is tanulságosak, mert szerzőjük a Kádár-rendszer kultúrpolitikáját hosszabb ideig irányító Aczél György egyik bizalmasa volt. Réz Pál visszaemlékezései a fordító, szerkesztő, lektor perspektívájából az irodalmi élet jellemző mintáira is rámutatnak.

Kulcsszavak: irodalmi mező, ideológia, irodalmi kanonizáció, napló, memoár

A magyar (magyarországi és határon túli) művészeti, irodalmi életben a 2010-es években egyre erősödő politikai befolyás figyelhető meg. A „Nemzeti Együttműködés Rendszere” hegemoniatörekvései a gazdaság és a média mellett a tudományos és kulturális intézményrendszerre is kiterjednek. Az intézményi térfoglalás, alternatív intézményrendszer (Nemzeti Művészeti Akadémia, Előretolt Helyőrség Íróakadémia) létrehozása mellett személyes és szakmai támadások (a filozófusok ellen, az MTA kutatóintézetei, a gender-szakok ellen

stb.) kísérik ezt a politikailag irányított „kulturkampfort”. Ebbe a sorba illeszkedik az Orbán János Dénes és a *Magyar Idők* kormánylap 2018-ban meghirdetett terve a balliberálisnak minősített elemek visszaszorítására a kultúrában, amely magában foglalja a 20. századi, illetve kortárs magyar irodalmi kánon koncepciózus megváltoztatásának igényét. A Szakács Árpád újságíró *Magyar Idők*-beli cikksorozatában néven nevezett „balliberális” szerzők, a „rettegők” listája magában foglalja többek között Esterházy Pétert, Nádas Pétert, Parti Nagy Lajost, Konrád Györgyöt, Spiró Györgyöt, Závada Pált. A nemzetközi „altright” populizmus virágkorában érthető az illiterátus célközönséghez való igazodás igénye, azonban a kánonképzés – ahogyan a közönség ízlésének változásai – bonyolult, nagyrészt spontán, kontrollálhatatlan folyamatok összjátéka, ahogyan azt az államszocializmus évtizedeinek példái is mutatják. Ennek naivitása, az irodalmi kanonizációs folyamatok felszínes ismerete különösebb irodalomelméleti argumentáció nélkül is nyilvánvaló, elég beletekintünk az irodalmi élet különböző szereplőinek naplóiba, visszaemlékezéseibe. Király István irodalomtörténész naplói már csak azért is tanulságosak, mert szerzőjük a Kádár-rendszer kultúrpolitikáját hosszabb ideig irányító Aczél György egyik bizalmasa volt. Réz Pál visszaemlékezései a fordító, szerkesztő, lektor perspektívájából az irodalmi, emberi viszonyok hétköznapi működését örökítik meg, rámutatva a személyiség, a személyes jelentőségére. Mindkettő megmagyaráz valamit abból a tényből, hogy a szabadságjogokat nyíltan korlátozó állampárti diktatúra körülményei között sem sikerült az írókat és a közönséget a hivatalos ideológia szándékai szerint totálisan alávetni. A különböző nemzedékekhez tartozó, eltérő társadalmi háttérrel rendelkező, más-más ízlésű csoportok, a személyes baráti és kollegiális kapcsolatok, vagy egyszerűen a kiemelkedő tehetség, a lenyűgöző egyéniség összességében fontosabb tényezőknek bizonyultak, mint az intézményi uralmat gyakorló politika ideológiája. Pierre Bourdieu irodalmi mezőről alkotott elképzelései illeszkednek a tőketípusokról kifejtett elméletébe, ennek megfelelően az irodalmi mező mint erők összjátéka az egyes ágensek perspektívájából a különböző tőketípusok konvertálásáról és hasznosításáról szól, nem tagadva ugyanakkor a kimondottan esztétikai intenciókat (Bourdieu 1991). Összességében azonban az irodalmi mező mindig ki van téve a hatalmi befolyásnak, gazdasági és politikai tekintetben is, miközben minden korszakban megfigyelhető a mező egészének részéről valamilyen mértékű autonómiatörekvés. Ebből az is következik, hogy bizonyos kulturális termékek esetében sem a pénz, sem az intézményi kényszerek vagy jutalmak nem játszanak jelentős szerepet – leszámítva azokat a szélsőséges, diktatúrákban is csak korlátozottan alkalmazott lehetőségeket, mint az író teljes anyagi ellehetetlenítése, illetve publikációs tilalma. Ennek oka az irodalmi konvenciók és az ízlés változásának öntörvényű

volta mellett az is, hogy a semmiből nem lehet egykönnyen alternatív esztétikai-ideológiai kánon szerinti alkotókat és közönséget teremteni. Mint látni fogjuk, a néhány évtizeddel korábbi, diktatúrára jellemző viszonyok között sem tisztán esztétikai és ideológiai tényezők határozták meg a kánont.

Az elmúlt évek jelentős irodalmi eseménye volt Réz Pál visszaemlékezéseinek és Király István naplójának megjelenése. Mindketten fontos szerepet tölthettek be az irodalmi intézményrendszerben, társadalmi vagy kapcsolati, kulturális (Bourdieu 1997) és szimbolikus tőkékük (Bourdieu 2010) és pozíciójuk révén alakító hatással voltak az irodalmi mezőre. Kettőjük működésének közös metszete a szocializmus évtizedeire esik, ezen belül témánk szempontjából különösen tanulságos a jelentős mértékben – főleg 1967 és 1974 között – Aczél György kultúrpolitikai irányításával telt korszak, amely kénytelen volt szembesülni a totális ideológiai ellenőrzés lehetetlenségével. Az irányítás eszköze ezért egyre inkább a személyes előnyök biztosítása, a nagy presztízsű nem párt-hű értelmiségiek részleges elismerése, „útitársként” való megnyerése, valamint a népiekkel és urbánusokkal kapcsolatban a *divide et impera* elv alkalmazása. Ebben a térben a személyes, világnézeti, ízlésbeli kapcsolódások közel olyan meghatározóak voltak, mint a politikai-ideológiai elvárások. A kanonizációs folyamatok vonatkozásában a korszak jelentőségét az a nemzedéki és ízlésbeli változás adja, amely a hetvenes évektől kezdődően egy új „magasirodalmi” kánon kialakulásához vezetett. Az ennek során kanonizálódott szerzők, akiket ma a kormánylap publicistája balliberális ideológiájuk miatt támad, akkoriban éppenséggel az érvényben lévő kánonokkal és közízléssel szemben léptek fel, ideológiailag a legkevésbé sem azonosulva az uralkodó ideológiával. Sokkal inkább közel álltak a demokratikus ellenzéki mozgalomhoz, igaz, hogy a népi-urbánus világnézeti törésvonalnak általában nem a nemzeti-konzervatív oldalán helyezkedve el. Már csak azért sem, mert utóbbiaknak a képviseleti típusú, világnézeti, ideológiai közvetítő jellegű művészetről, irodalomról alkotott felfogása (amelyen osztoztak a hivatalos szocializmus „művelődéspolitikájával”) éppen ekkoriban kezdett anakronisztikussá (vagy a közönség számára egyszerűen unalmassá) válni. Az új nemzedék, a „Péterek” és az őket pajzsukra emelő kritikusok (Angyalosi Gergely, Balassa Péter, Kulcsár Szabó Ernő, Radnóti Sándor, Szegedy-Maszák Mihály, Thomka Beáta és mások) egy olyan nyelvi és irodalmi kódváltásnak a részesei voltak, amely a megformáltságot, a művészi kifinomultságot, valamint a személyességet fontosabbnak tekintette, mint a publicisztikai üzenetek burkolt megfogalmazását és a kiüresedettnek érzett közösségi narratívákat. Amint Szegedy-Maszák Mihály rámutatott: a huszadik század második felében már idejétmúlt koncepció az, amely szerint a szellemi alkotásoknak a nemzeti jellem megerősítését kellene szolgálniuk (Szegedy-Maszák 1998, 8).

A Wass Albertre és Nyíró Józsefre irányuló közelmúltbeli kanonizációs törekvések alapján úgy tűnik, mintha a „balliberális” (ami nagyjából annyit tesz: demokrata) kategória ellenpontja irodalmilag éppen ez a nemzetkarakter-konstrukciókból táplálkozó provincializmus lenne, amely kimerül a nemzeti azonosságtudat kifejezésében, erősítésében, így ideológiai igazolásként szolgál a patriarchális provincializmushoz, illetve az egzisztenciális önérdek érvényesítéséhez. A népi-urbánus ellentétről annyiban megtévesztő lenne beszélni, hogy a jelen kurzus irodalmi képviselői értelemszerűen nem folytathatják a népi mozgalom progresszív, szociálisan érzékeny, rendszerkritikus hagyományát, miközben éppen a népi írók, szociográfusok által bírált félfudális kizsákmányolás restaurációja a politikai és gazdasági agenda.

Az irodalmi mező személyes, individuális viszonyait, hatóerőit vizsgálva felmerül egy módszertani nehézség, hiszen olyan tényekre, véleményekre, viszonyokra vagyunk kíváncsiak, amelyek jellemzően nem voltak publikusak, egyrészt hétköznapiságuknál és bizalmas jellegüknél, másrészt a kor hatalmi viszonyaira irányuló kritikájuknál fogva. Ez indokolja a korabeli naplók, illetve a korra vonatkozó visszaemlékezések forrásként való használatát, annak illúziójától mentesen, hogy ezek a szubjektív műfajok hagyományos értelemben vett történeti tényszerűséget biztosíthatnának. (Viszont éppen így igaz ez a levéltári dokumentumokra támaszkodó történészek narratíváira is.) Bár Réz Pál Parti Nagy Lajossal folytatott beszélgetései, anekdotikus visszaemlékezései felvállaltan áttételesebb viszonyban állnak a múlt tényeivel, mint a folytatólagosan írott naplóbejegyzések (bár utóbbiak esetében is sor került – mind Király, mind Fodor naplójának közlésekor – szerzői vagy szerkesztői kihagyásokra), a személyes kapcsolatrendszerek, az ízlés és gondolkodás választóvonalai, a pártállamhoz való lojalitás, az esetleges ideológiai azonosulás megléte, mértéke vagy teljes hiánya egyaránt jól kirajzolódnak ezekből a szövegekből.

Az intézményi hatalom igencsak eltérő formái, a lektori, szerkesztői, kritikusi, irodalomtörténetési értékítélet és döntéshozatal, Királynál az egyetemi katedra, a párt- és közpolitikai szerepvállalás része a diskurzus foucault-i rendjéhez tartozó külső kizáró eljárásoknak (elsősorban a tilalom, valamint az „igazságvágy” intézményei) (Foucault 1991, 869, 871) és belső osztályozásnak, szűrésnek (az értelmezést és értékítéletet jelentő „kommentár” és a szerző személyes hitelesítő funkciója, a „diskurzustársaságok”) (Foucault 1991, 873–876). A közvetítő-ellenőrző intézményrendszer tagjai szükségszerűen részei a diskurzusnak, amely ízlésbeli, személyes és ideológiai szempontok alapján „rostélyokat”, szűrőket, hierarchiát működtetnek. Az alkotók az ilyenformán adott intézményi keretek között próbálnak érvényesülni, részben személyes kapcsolatok révén, tehát a publikációs lehetőségekre és anyagi/szimbolikus díjazásra befolyással bíró

személyekkel minél jobb kapcsolatot ápolva. Hogy mennyire meghatározta azonban a személyes attitűd az intézményes hatalmi funkciót, azt jól mutatja Réz Pál megjegyzése Nagy Lajossal kapcsolatban:

Egyébként az egyik fura dolog volt a lektori tevékenységben [...], hogy a lektorokat végül is azért alkalmazták ezekben az időkben, hogy az államot képviseljék az írók ellen. Ez volt a lektor dolga. Tehát tulajdonképpen cenzor volt, bizonyos értelemben véve. De a lektorok egy része, zöme átállt az írókhoz. Majdnem mindenki (Réz 2015, 148).

Ez alátámasztja azt, ahogyan Foucault-nak az egyéni agenciát háttérbe szorító elméletét Norman Fairclough az egyéni sajátosságok szerepével korrigálta *Discourse and Social Change* című művében. Ezt elemezve Barát Erzsébet kiemeli:

A már internalizált diszkurzív gyakorlatok befolyásolják az újonnan jelentkezőket és viszont. Az egyén mint ágens tehát heterogén intertextualitásként ezzel a diszkurzív múlttal érkezik minden egyes diszkurzusba, ennek természetétől függ az adott pozíciókhoz való viszonyának természete: az azonosulás, a lázadás vagy az elvitatás, azaz az elérhető diszkurzív gyakorlatok többféle, más-más nézőpontból történő „invesztálásának” lehetősége (Barát 1995, 139).

Elsőként nézzük, Király István milyen módon és mértékben tudott azonosulni a hivatalos pozícióval, amelyet a kor ideológiai-irodalmi diskurzusában betöltött. Hogyan egyeztette össze az országgyűlési képviselő, a szerkesztő, egyetemi tanár, irodalomtörténész, akadémikus szerepekben a református neveltetést és az Eötvös-kollégista szellemiségét az ideológiai elvárásokkal? Kiemelkedő karriert futott be, évtizedekig jelentős befolyása volt a magyar kultúrára, miközben naplójában gyakran mellőzöttségről panaszkodik, sokszor pedig lelkiismeretével viaskodik. Sárospataki tanulmányai alatt formálódó világképét a szegény-paraszttság sorsát felmutató népi írók és a nemzeti eszme Szabó Dezső-féle megfogalmazása határozták meg, Eötvös-kollégistaként Schopenhauer, Nietzsche, Heidegger, a német romantika, a szellemtudomány, a modern irodalomban Rilke, Kafka vonzotta – olvashatjuk Babus Antal utószavában (Babus 2017, 904–906). Lakatos Imre hatására lép be a kommunista pártba 1945-ben, Lukács György tanítványa lett, majd tőle elfordulva a Horváth Márton-féle dogmatikus irodalmi irányvonallal csatlakozik. Eszmei, ízlésbeli gyökerei és az ezzel látszólag ellentétes hűsége a Rákosi-rendszerhez és Révai József kultúrpolitikájához annak bukása után is, újra meg újra bizalmatlanságot keltett vele szemben, mind a Kádár-rendszer, mind annak kritikusan szemében (Babus 2017, 915–916). Szabolcsi Miklós és Pándi Pál mellett Aczél György legközelebbi munkatársa,

a népi írókhoz való kötődését hasznosítva az irodalmi „népfrontpolitika” egyik főszereplője. Sajátos szocialista hazafiságkonceptiója nem aratott elismerést szellemi körökben; a nacionalisták számára kommunista maradt, a kommunisták számára nacionalistává vált. Lengyel József karikatúrája szerint „olyan ember, aki a ló egyik oldaláról, mint ügyes bohóc, mindig a másikra esik át”, amit Király így kommentál: „a nemzetben gondolkodást és a kommunistaságot nem tudják összeegyeztetni” (Király 2017, 893). Ezután részben érthető, hogy befolyásos kultúrpolitikai és kánonformáló irodalomtörténeti helyzete, tanszékvezető egyetemi tanári működése, Ady-monográfia ellenére hatása az általa képviselt társadalmi-politikai rendszerrel együtt vált semmivé. Pedig közvetítő szerepe a szocialista, a népi és az urbánus irodalom és ideológia között nagyon is előremutató volt. Az 1980-as évekre azonban az új generációk számára a kanonizált irodalom legtöbb képviselője idejétmúltnak tűnt, mind nyelvi-stilisztikai kifejezőmódját, mind gondolkodásmódját tekintve. Az ő gondolkodása fölött is eljárt az idő. Ezt igazolja a hajdani tanítvány Radnóti Sándor, a „balliberális” kánon egyik meghatározó figurája, a Király naplójának kapcsán visszaemlékezve: „A tétek, amelyek Király számára élet-halál kérdések voltak, a semmibe foszlottak, s ezt élete végén maga is látta már. [...] Az individualizmus – kedvenc szavával – »tévesztett« magatartásával azokat vádolta, akik szabadságot és emberi jogokat akartak” (Radnóti 2017, 14). Ahogyan idősödött, politikai kérdésekben mutatott dogmatikussága egyre erősödött. Irodalomtudósként azonban eredeti gondolkodásról, szellemi nyitottságról, szintetizáló hajlamról tett tanúbizonyságot, amit a szakma méltatlanul elfeledett. A generációs szakadék meglétét és tudatát jelzi egy 1978-as naplóbejegyzés egy egyetemi értekezletről, felidézve Tóth Dezső szavait: „az idősebb embereknek, a mi nemzedékünknek már nincs tekintélye” (Király 2017, 569–570). Márkus Istvánról folytatott vitájáról beszámolva (Márkus álláspontját Konrád Györggyel azonosítva) feljegyzi, hogy szerintük az ő gondolkodásának fő kategóriái (nemzet és osztály) rég aktualitásukat és hitelüket veszítették (Király 2017, 611–612).

Paradoxális módon azonban kritikai attitűdje, a (párt)politikai szempontnak és egyben a nemzet vélt javának alárendelt értékítélet folytatókra talált. Jól illusztrálja ezt a Konrád Györggyel szembeni averziója is, akivel kapcsolatban Radnóti felidézi Király elmarasztaló preconceptióját: „mivel a szocializmus »lecsapolta a nemzeti nyomort«, ezért míg Móricznál forradalmi tett volt a szegények mellé állni, addig Konrád György nyomorultjai a hamis általánosítás és a dekadencia szülöttei” (Radnóti 2017, 14). Félreértés ne essék, Király erős irodalmi tájékozottsággal rendelkezett, és Konrád munkásságát is folyamatosan nyomon követte, tehetségét is elismerte, azonban az ideológiai szempont mindennél előbbre való volt. „Aczél Hellerrel és Konráddal kötött kompromisz-

szumát – már-már paranoid módon – a saját maga és az egész baloldal elleni támadás összefüggésébe helyezi” (Király 2017, 378).

A nyíltan ellenzéki, nemzetközi szintéren is politizáló Konráddal kapcsolatban talán érthető is, hogy a szocializmus hivatalos képviselője nem tudott ettől elvonatkoztatni. A hasonlóan rendszerkritikus és művészetében is új ízlést képviselő Petri Györggyel kapcsolatban erősebb Király véleményének ambivalenciája. Egy 1972-es bejegyzés szerint: „Tanszéki értekezlet. Különös indulttal kelek ki Petri ellen (utólag ezt egy kicsit bánom)” (Király 2017, 232). Bő három héttel később: „Este Petrivel, Csaplárral az Intercontinentalban. Petri rokonszenves” (Király 2017, 237). Csaplár Vilmos az általa Király kérésére az egyetemről ekkoriban kitett Petrivel megszervezett találkozóra visszaemlékezve megjegyzi, hogy a kapcsolatnak semmi folytatása nem lett (Király 2017, 237). Az új kritikus nemzedékkel kapcsolatban is fel- és elismerte a tehetséget, bár aztán az ideológiai különbségek itt is rendre megjelentek. Radnóti Sándor – akivel az 1968-as csehszlovákiai bevonulásig jó viszonyban volt – így emlékszik vissza rá: „Meglepő módon Király István volt az egyetlen nagyobb tanárelmény. Ő tényleg nagyszerű tanár volt, és az én időmben lehetett teljesen szabadon ellentmondani neki, meccsetek vívni vele” (Radnóti 2018). Angyalosi Gergely is nála tervezte írni szakdolgozatát, míg barátai le nem beszéltek. Király ennek ellenére felfigyel rá. Egy 1976-os bejegyzésben ezt olvashatjuk: „Közben beszéltem Angyalosi Gergellyel. Úgy gondolja, hogy Pilinszky, Weöres és Tandori a legfontosabb költők. Új helyzet van, új irodalmi tendenciák vannak, ez a hétköznapi költészete, a »lényegtelen dolgok« költészete. Meg kell ismerkednem ezzel az iránnyal” (Király 2017, 519). Szakmai, irodalmi kérdésekben próbálta megőrizni a nyitottságát, pozitívan említi az új kritikus nemzedék tagjainak (Angyalosi Gergely, Kulcsár Szabó Ernő) kritikáit is könyveiről (Király 2017, 894). Mert elsősorban mégiscsak az a kiemelkedő tehetségű filosz maradt, a sárospataki és Eötvös kollégiumi elitképzés formált. Ezért annak ellenére, hogy a kommunizmus mellett a nemzeti szempontok meghatározóak (fiatalkorában Szabó Dezső hatott rá, Németh László pedig egész életében, támogatásának sokat köszönhetett a „népi” Czine Mihály), a kritikus időszakokban támogatta Lukács Györgyöt és tanítványait. Aczél György szemrehányást is tett neki, hogy az egyetemen „van egy olyan hangulat: Pándi s a zsidóbarát Királyé a vezetés, ha Klaniczay csinálta volna Korčulát, jaj lenne neki, de mert Márkus csinálta, létezik tovább” (Király 2017, 172). 1967-ben meghívta magához Lukácsot, Fehér Ferencet és Heller Ágnest, valamint a hivatalos „establishment” részéről Pándi Pált, hogy közvetítsen Lukács és a kommunista párt között; ezután Lukács valóban újra kérte felvételét a pártba, és azt el is fogadták (Király 2017, 177).

Az egyéniség, a habitus és az ezekre épülő személyes kapcsolatok erejét mutatja Réz Pál példája. A művelt, jómódú nagyváradi családban szocializálódott Réz fiatalon egyszerre fedezi fel Marxot és a magyar falukutató szociográfiát (Réz 2015, 24), szociális érzékenysége a munkásmozgalomba vezet, majd hamar kiábrándul a kommunizmusból, ezután igyekszik távol tartani magát a politikától és a hivatalos ideológiától. Tizenévesen éppolyan helyi ifjú zseninek számított, mint Király István Sárospatakon (Réz 2015, 42–43). 1947-ben szöki át az akkor már Romániához tartozó Nagyváradról Magyarországra, és lett ő is Eötvös-kollégista, itt köt életre szóló barátságokat, ismeretségeket, többek között – hogy csak az írókat, irodalmárokat említsük – Lator Lászlóval, Domokos Mátyással, Németh G. Bélával, Fodor Andrással. 1949-ben a kommunisták intézményi térnyerésének egyik áldozataként kirúgják nagypolgári háttérére és erkölcstelenségére hivatkozva, egyidejűleg Hankiss Elemérrel, Domokos Mátyással, Ritoók Zsigmonddal, Fodorral, Latorral (Réz 2015, 53). Jellemző módon, végül egy kollégiumi ismeretségnek köszönhetően a párt kiadójához, a Szikrához kerül lektornak (Réz 2015, 60). Innen kerül az Illés Endre vezette Szépirodalmi Kiadóhoz, ahol Vas Istvánnal és Domokos Mátyással, Szász Imrével, Juhász Ferencsel dolgozik együtt. Zelk Zoltánnal és Déryvel, Illyéssel, Weöressel, Szentkuthyval, Ottlikkal, Petrivel éppúgy jó kapcsolatban volt, mint Szabó Lőrincsel, Tamási Áronnal vagy éppen hosszú ideig Csurka Istvánnal. A pártközpont embereivel, például Rényi Péterrel viszont nem ápolt jó viszonyt (Réz 2015, 98–99). Sőt, apolitikus magatartása ellenére az 1970-es években közeledett a demokratikus ellenzékhez, Václav Havel letartóztatásakor aláírta a szolidaritási nyilatkozatot a Charta '77 aláíróival (Réz 2015, 268–269). Ez még azzal együtt is bátrabb erkölcsi kiállás volt a magyar szellemi élet túlnyomó többségéhez képest, hogy egyébként tartózkodott a radikális politikai megnyilvánulásoktól, nem akart kikerülni az első nyilvánosságból (Réz 2015, 257). Szerkesztőként, irodalomtörténészként és műfordítóként az adott intézményi kényszerek között akkor is az irodalmi érték volt az elsődleges szempontja, amikor ez akadályokba ütközött. Konrád *A látogatóját* is kiadásra javasolta (bár Illés elutasította és végül a konkurens Magvetőnél jelent meg) (Réz 2015, 126), Hajnóczynak a Magvetőnél elutasított *A fűtőjét* viszont ő segítette megjelenéshez (Réz 2015, 129). Kosztolányi Dezső életművének filológiai kutatása és kiadása nagyrészt az ő érdeme, évtizedeket szánt erre, a politikailag kedvezőtlen viszonyok ellenére (Réz 2015, 129–134). Habitására jellemző, hogy amikor Aczél György saját lapot ajánl fel neki, Réz kiköti, hogy ragaszkodik a szerkesztői autonómiához. „Aczél nyelt egyet, nagyot nevetett, ja, hát akkor nem kell, mondta” (Réz 2015, 184). Vörösök, fehérek között európaiként, a francia és a román irodalomnak is kiváló ismerőjeként, a rendszerváltás után a *Holmi* szerkesztőjeként Réz

legalább akkora hatást gyakorolt az irodalmi kánonra és ízlésre, mint az időközben egymást többször váltó kultúrpolitikák, ideológiák, irodalomtudományi dogmák és divatok. A *Holmi* szerkesztési elvével kapcsolatban is kiemeli Réz az elfogulatlan minőségre törekvést: „Nagyon széles skála volt, és nem számított, hogy így urbánus vagy úgy népi, és mit tudom én, micsoda, hanem hogy érték legyen” (Réz 2015, 333). Hogy mennyire nemcsak a dokumentálható szakmai tevékenység tartozik bele ebbe a hatásba, hanem a személyiség és az emberi kapcsolatok is, azt maga Réz is hangsúlyozza:

van még egy dolog, amit csináltam, és könnyen lehet, hogy az éri a legtöbbet. Az írókkal való beszélgetésben mondtam esetleg olyan dolgokat nekik, amiket tudtak használni. [...] Elég sok és jelentős emberrel voltak ilyen típusú beszélgetéseim. Tehát az elképzelhető, hogy ilyen szerepem volt. [...] De hát ez aztán végképp nem mutatható ki soha, és nem is nagyon szükséges, hogy kimutattassék (Réz 2015, 302).

Nem mutatható ki, de nem is tervezhető és kontrollálható, nem korlátozhatja semmiféle hivatalos előírás, kijelölt kánon. A művészi alkotófolyamatnak a mesterségbeli tudás mellett inkább élményekre, spontaneitásra van szüksége, nem pedig kész receptekre, ideológiai sorvezetőre. A mesterséges, politikai-ideológiai szándékú favorizálás, illetve másfelől – szélsőséges esetben – a cenzúra sohasem lehet teljesen hatékony, sőt kétélű fegyver. „A cenzúra néha rossz, néha jó, olyan is van, hogy műveket generál és a közönség fogadtatását megemeli. [...] De a szuverén nagy írók vagy elhallgatnak, vagy megírják, amit akarnak” (Réz 2015, 315). Réz Pál példaként hozza fel Tamási Áron, Déry Tibor, Orbán Ottó, Petri György ragaszkodását a művészi autonómiához. A pártközpont utasításai, az állami kitüntetések, a rendszer kegyenceinek szentelt életműkiadások viszont – ma már világosan látható – nem sok nyomot hagytak az irodalomtörténeti kánonon, a „laikus” olvasók részéről mutatkozó kereslet sem veri fel a hajdani kurzusszerzők műveinek antikváriumi árait. A szociológiai és diskurzuselméleti belátások mellett az irodalomtörténeti példák és a személyes tanúságok is arra hívják fel a figyelmet, hogy a művészetben, irodalomban a személyes tényező szükségszerűen útját állja a hatékony ideológiai irányításnak, a konfrontatív „kulturharcos” attitűd legfeljebb politikai tőkét hozhat, kulturális hatása legfeljebb a párthívek körében érvényesül. Hasznos jelenség azonban a kutató számára annyiban, hogy felhívja a figyelmet a művészet és irodalom összefüggéseire a politikai hatalommal és az ideológiával mint uralmi eszközzel, és ezzel együtt az egyéni ágencia problémájára, amelyek korábban kikerültek a – különösen a jelen viszonyokra vonatkozó – magyar tudományos vizsgálódások érdeklődési köréből.

Irodalom

- Babus Antal. 2017. „Csak az tud alkotni, aki él valamiért”. Vázlatos pályakép Király Istvánról. In *Király István. Napló 1956–1989. 901–937*. Budapest: Magvető.
- Barát Erzsébet. 1995. A szubjektum Norman Fairclough diszkurzuselméletében. *Helikon – Irodalomtudományi Szemle*, 41 (1-2): 133–139.
- Bourdieu, Pierre. 1991. Le champslittéraire. *Actes de la Recherche en Sciences Sociales* 89. (Septembre 1991), 3–46.
- Bourdieu, Pierre. 1997. Gazdasági tőke, kulturális tőke, társadalmi tőke. Ford. Fáber Ágoston. In *A társadalmi rétegződés komponensei*. Szerk. Angelusz Róbert. 156–177. Budapest: Új Mandátum.
- Bourdieu, Pierre. 2010. A társadalmi tér és a csoportok keletkezése. Ford. Fáber Ágoston. In *Társadalmi rétegződés olvasókönyv*. Szerk. Angelusz Róbert, Éber Márk Áron, Gecser Ottó. 165–187. Budapest: ELTE.
- Foucault, Michel. 1991. A diskurzus rendje. Ford. Török Gábor. *Holmi*, 3 (7): 868–889.
- Király István. 2017. *Napló 1956–1989*. Budapest: Magvető.
- Radnóti Sándor. 2017. Király István. *Élet és Irodalom* 41 (18): (május 5.), 14.
- Radnóti Sándor. 2018. Komolyan vettem az íróasztalom I. (Az interjút készítette Jánossy Lajos, Fehér Renátó, Nagy Gabriella). *Litera* <http://www.litera.hu/hirekadmin/radnoti-sandor-komolyan-vettem-az-iroasztalom-i?adminen=1> (2018. júl. 28.)
- Réz Pál. 2015. *Bokáig pezsgőben (hangos memoár)* – a beszélgetőtárs Parti Nagy Lajos. Budapest: Magvető.
- Szegedy-Maszák Mihály. 1998. A művészetek egyetemessége és viszonylagossága. In *Irodalmi kánonok*. 7–14. Debrecen: Csokonai Kiadó.

Adrián BENE

THE PERSONAL BEHIND THE CANON

On the Limits of the Ideological Concepts of Aesthetics

Political influence on Hungarian art and literature has re-inforced since 2010. System of National Cooperation tend to exercise hegemonic power in all area of economy, media and culture. Recently, a series of articles has published in the government-associated newspaper *Magyar Idők* which suggests the restriction of these-called left-wing/liberal art and literature in Hungarian culture, including the rethinking of the modern canon, e.g. setting a low value on Péter Esterházy. The naivety of this effort is obvious for those who have the slightest acknowledge concerning canonization, literary field and discourse analysis – or simply run through the diaries and memoirs of some central figures of the Hungarian cultural establishment during the decades of socialism. Such examples as that of István Király's and Pál Réz's show that the personality, and the personal relations are just as important constituents of literature and canon a stheofficial demands and restrictions.

Keywords: literary field, ideology, literary canonization, diary, memoirs

Adrian BENE

SUBJEKTIVNO IZA KANONA

Ograničenost ideološkog pristupa estetici

U mađarskom umetničkom i književnom životu (u Mađarskoj i u mađarskom umetničkom i književnom životu izvan granica Mađarske) u 2010-tim godinama uočljiv je sve jači uticaj politike. Hegemonistička nastojanja „Sistema za nacionalnu saradnju” [„Nemzeti Együttműködés Rendszere”] pored privrede i medija sada su se već proširila i na institucionalni sistem nauke i kulture. Deo ovog procesa je i u 2018. godini proglašen plan Janoš Deneš Orbana i vladinog časopisa *Magyar Idők* [Mađarska vremena] koji ima za cilj potiskivanje onih elemenata mađarske kulture, koje se definišu kao levo orijentisani liberalni elementi. Deo ovog plana je i konceptualna promena mađarskog književnog kanona, na primer niže vrednovanje Petera Esterhazija [Esterházy Péter]. Da bi se uočio naivitet ovih nastojanja, kao i to da inicijatori ovih procesa površno poznavaju kanonizacijske procese, nije potrebna neka posebna argumentacija književno-teorijskog tipa. Dovoljno je da zavirimo u dnevnike, u memoare onih ljudi koji su bili učesnici književnog života, književnog polja. Dnevnik književnog istoričara Ištvana Kiraja [Király István] su poučni već i iz razloga, što je njihov autor bio u poverljivom odnosu sa Đerdom Acel [Aczél György], koji je za vreme dužeg perioda upravljao kulturnom politikom Kadarevog režima. Memoar Pala Rez [Réz Pál] prikazuje obrasce književnog života iz perspektive prevodioca, urednika i lektora.

Ključne reči: književno polje, ideologija, književna kanonizacija, dnevnik, memoar